

بررسی اقدامات قوه قضائیه در ارتقاء حقوق شهروندی زندانیان

(مطالعه موردی اقدامات آیت‌الله رئیسی، ریاست قوه قضائیه در بازه زمانی ۹۹-۹۷)

زهرا اسمخانی^۱

چکیده

حقوق زندانیان یکی از محورهای حقوقی در قانون اساسی ایران و دستگاه قضایی و تابع مقررات داخلی در کشور است. زندانیان به عنوان یکی از شهروندان جامعه اسلامی، هر چند در حال سپری کردن مجازات حبس هستند، اما اعمال و اجرای اقداماتی که ضامن حقوق آن‌ها می‌باشد، حائز اهمیت است. از این‌رو، رعایت قواعد حقوقی زندانیان در ایران، مستلزم التزام به قانون اساسی ایران و قوانین بین‌المللی است. قوه قضائیه، مسئول و نهادی است که در ایران به امور مرتبط با زندانیان رسیدگی و نظارت دارد و به همین دلیل، رعایت استانداردهای رفتاری در مواجهه با حقوق زندانیان از سوی این نهاد در عرصه ملی و فراملی، حائز اهمیت است.

قوه قضائیه در دوران آیت‌الله رئیسی، تحولات مهمی در خصوص رعایت حقوق شهروندی داشته است. به عنوان نمونه، ابلاغ بخش‌نامه برای پیش‌گیری از ویروس کرونا در زندان‌ها، خودداری از معرفی محکومان به زندان تا پایان فروردین سال ۹۹، ابلاغ بخش‌نامه اعطای مرخصی به زندانیان به دنبال شیوع کرونا در راستای حفظ سلامت آنان در طول فرایند تحمل حبس، توجه به وضعیت محکومان زندان‌ها

۱. کارشناس ارشد مطالعات زنان، گرایش زن و خانواده، پست الکترونیکی: zesmi.1396@gmail.com

به لحاظ جنسیت ورده سنی (زنان، جوانان، نوجوانان و سالخوردهگان)، از جمله اقدامات انجام شده‌ای است که نشانگر تحول‌آفرینی در سیستم قضایی کشور، منطبق با هدف‌گذاری در قوانین کشور و قوانین و اسناد بین‌المللی است. این نوشتار تلاش دارد با مروری بر اسناد طراحی شده بین‌المللی در خصوص مجازات حبس، به بررسی اقدامات قوه قضاییه در استانداردسازی و تحولات در مواجهه با مجازات حبس منطبق با قوانین بین‌المللی بپردازد.

کلیدواژه‌ها: زندان، حقوق زندانیان، حقوق شهروندی.

مقدمه

در دین مبین اسلام، دایره وسیعی برای حقوق افراد در جایگاه‌ها و موقعیت‌های مختلف، لحاظ شده است. وسعت دایره حقوق، تنها مختص انسان‌های آزاد نیست، بلکه این حقوق، به انسان‌های دربند و زندانی هم تعلق گرفته، تا جایی که یکی از حوزه‌های حقوق شهروندی، حقوق زندانیان به‌شمار می‌آید. قانون‌گذار در قانون با ذکر حقوق انسانی افراد دربند و زندانی، به معنای واقعی کلمه، جایگاه شرافت انسانی زندانی را حفظ و تکریم کرده است. زندانیان به عنوان یکی از شهروندان جامعه، دارای حقوقی هستند که این حقوق علاوه بر تصریح از سوی قانون‌گذار در نظام اسلامی، در حقوق بین‌الملل نیز تبیین شده است.

در قانون کشور ایران، به حقوق زندانیان به عنوان یکی از شهروندان جامعه اسلامی، توجه ویژه‌ای شده و اقدامات و فعالیت‌هایی از سوی مسئولان امر برای ارتقاء حقوق زندانیان به وقوع پیوسته که هر چند انعکاس خبری و گزارشی جامع و شفاف‌سازی مناسبی از عملکرد مسئولان قوه قضائیه به عنوان تنها نهاد مرتبط با امور زندانیان را شاهد نبوده‌ایم، اما نگاهی بر فعالیت‌ها و اقدامات صورت گرفته در راستای ارتقاء حقوق زندانیان در کارنامه قوه قضائیه، حاکی از اهمیت جایگاه شهروندانی است که با حکم قضایی، در حال طی مجازات حبس و زندانی هستند. به عنوان نمونه، یکی از دستاوردهای قوه قضائیه به ویژه بعد از انتصاب حجت‌الاسلام رئیسی به عنوان ریاست این قوه، نقش‌آفرینی برای تحول بخشی به دستگاه قضایی و تسریع در تحقق گام دوم انقلاب است. احیاء حقوق زندانیان با ابلاغ دستورالعمل سامان‌دهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها و سیاست حبس‌زدایی با توجه به بند ۱۲ سیاست‌های کلی قضایی سال ۱۳۸۸ به منظور تحقق بند ۶۴ سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه، مصوب سال ۹۴ از سوی مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، تجدید و بازنگری درباره زندانیان مهریه، تدوین دستورالعمل تکریم به منظور رعایت کرامت اصحاب دعوا، تصویب شرایط و ضوابط عفو یا تخفیف مجازات محکومانی که محکومیت قطعی داشته‌اند، تحت عنوان بخش‌نامه جدید عفو که مورد موافقت رهبری قرار گرفت، از جمله اقدامات ایشان در دوره تصدی قوه قضائیه می‌باشد.

حقوق زندانیان را می‌توان از ابعاد مختلف مورد بررسی قرار داد که هر کدام از این حقوق در حوزه ملی و بین‌المللی و تطبیق قوانین موجود در حوزه حقوق زندانیان، حائز اهمیت است. سلامت و بهداشت جسم و روان زندانیان، امنیت جانی زندانیان در زندان، تغذیه، محیط مناسب نگهداری زندانیان

به لحاظ بهداشت و عاری بودن از بیماری‌های واگیردار و مخاطره‌آمیز، توجه به زندانیان زن، رده‌های سنی و شرایط مجرد و تأهل زندانیان، زنان زندانی باردار، تفکیک زندانیان بزه‌کار و طبقه‌بندی مجرمین در زندان‌ها، استفاده از پزشکان، روان‌پزشکان، پرکردن اوقات فراغت زندانیان در محیط زندان، تبدیل محیط زندان به محیطی علمی، اشتغال‌زا و پرورشی برای زندانیان و بسیاری از امور دیگر، می‌تواند به عنوان اقدامات انجام شده، مورد توجه مسئولان امر قرار گیرد تا شاهد رساندن سطح توجه به حقوق شهروندی زندانیان در نظام اسلامی برای ارائه گزارش در عرصه بین‌المللی باشیم؛ چرا که در حال حاضر در عرصه بین‌المللی، شاهد ارائه گزارشی از نقض حقوق زندانیان در ایران از جمله طرح اعترافات اجباری (چندی است که مسیح علی‌نژاد با پخش برنامه‌های لایو اینستاگرامی خود، به مصاحبه با زندانیان سیاسی در ایران می‌پردازد که تحت عنوان اعترافات اجباری منتشر می‌شود)، عدم اعلام بلافاصله دلایل بازداشت و تفهیم اتهام به طور کتبی، اطاله دادرسی و بلا تکلیفی متهم، سلب امکان ارتباط با خانواده، محرومیت از مشورت حقوقی در بدو بازداشت، عدم تفکیک و طبقه‌بندی زندانیان، ازدحام جمعیت در زندان‌ها و عدم رسیدگی و بررسی به موارد مرگ‌های مشکوک در زندان‌های ایران هستیم که محکوم کردن ایران به نقض حقوق زندانیان در ایران و اقدامات انجمن دفاع از حقوق زندانیان در ایران را به دنبال داشته است. بخش اول این مقاله، مروری خواهد داشت به قوانین مرتبط با امور زندانیان و در بخش دوم، فعالیت‌های انجام شده از سوی قوه قضاییه در مواجهه با حقوق زندانیان در ایران، مورد بررسی و تدقیق قرار گرفته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. روش تحقیق

تحقیق پیش‌رو سعی دارد با انجام یک مطالعه و بازنگری بر عملکرد نهادهای مرتبط با حقوق زندانیان در ایران و بررسی اسناد بین‌المللی که به منظور سیاست‌های حبس و زندان در نظر گرفته شده، میزان التزام و رعایت و تطبیق اقدامات انجام شده از سوی نهاد مربوطه در ایران که بر عهده قوه قضاییه است را تبیین نماید، زیرا رعایت اسناد بین‌المللی در حوزه حقوق زندانیان، متناسب با شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی کشور به منظور تغییر و تحولات مجازات‌ها، نشان از استانداردهای کشور در این زمینه دارد.

۲. مفهوم‌شناسی

در این پژوهش، واژه‌هایی که نیازمند تعریف است عبارتند از:

۲.۱. زندان

واژه زندان به عناوین دیگر مانند محبس، بندی‌خانه، قیدخانه، حبس و سجن نیز آمده است. ماده ۳ آیین‌نامه سازمان زندان‌ها مقرر می‌دارد که زندان محلی است که در آن محکومین قطعی با معرفی مقامات ذیصلاح قضایی و قانونی برای مدت معین یا به طور دائم، به منظور اصلاح و تربیت و تحمل کیفر نگهداری می‌شوند یا این‌که زندان محلی است که محکومین را در جهت تأمین امنیت اجتماعی و رعایت حقوق شاکی، اعم از خصوصی یا عمومی و به منظور اصلاح و تربیت، با مجوز قضایی در آن نگهداری می‌کنند.

زندان محلی است که در آن محکومانی که حکم آنان قطعی شده، با معرفی مقام‌های صلاحیت‌دار قضایی و قانونی، برای مدت معین یا به طور دائم به منظور تحمل کیفر، با هدف حرفه‌آموزی، بازپروری و بازسازگاری نگهداری می‌شوند. یکی از اقداماتی که برای مقابله با جرایم در جوامع مختلف بشری از آن استفاده می‌کنند، زندان است. (آیین‌نامه اجرایی سازمان زندان‌ها و اقدامات تربیتی کشور، ۱۳۸۴: ۳۲)

۲.۲. سیاست جنایی

سیاست جنایی به معنای اصول کلی مربوط به قوانین جزایی کشور است. سیاست جنایی در دو مفهوم مضیق و موسع به کار رفته است. در مفهوم مضیق، سیاست جنایی به مجموعه شیوه‌های سرکوب‌گرانه‌ای اطلاق می‌شود که دولت با استفاده از آن‌ها، علیه جرم واکنش نشان می‌دهد. نخستین کاربرد سیاست جنایی در معنایی، معادل حقوق کیفری که مبتنی بر جرم و مجرم و می‌شوند نیز قانون و قضا می‌باشد، بوده است. (میرخلیلی، یعقوبی، ۱۳۹۶: ۱۰۱)

۲.۳. حقوق زندانیان

از آن‌جا که حقوق زندانیان در قانون اساسی ایران پیش‌بینی شده، این تعریف و عناوین مطرح شده در خصوص حقوق زندانیان را می‌توان نمایانگر نگاه دوراندیشانه حقوق‌دانان و قانون‌گذاران در ایران دانست. از جمله حقوق مطرح شده در قانون اساسی جمهوری اسلامی عبارتند از:

- تساوی حقوق افراد و حمایت یکسان قانون از همه افراد و عدم تبعیض ناروا. (اصول ۱۹ و ۲۰ قانون اساسی)

- منع دستگیری و توقیف غیرقانونی اشخاص. (اصل ۳۲ قانون اساسی)

- منع تبعید خودسرانه و غیرقانونی. (اصل ۳۳ قانون اساسی)

- حق دادخواهی. (اصل ۳۴ قانون اساسی)

- حق داشتن وکیل. (اصل ۳۵ قانون اساسی). (حامد، ۱۳۹۲)

هر چند این قوانین به صورت کلی به عنوان حقوق زندانیان در قانون اساسی تصریح شده، اما توسعه این حقوق در دوران تصدی مسئولیت قوه قضائیه بعد از انقلاب اسلامی، حائز اهمیت است و می‌تواند مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد.

۲.۴. حقوق شهروندی

حقوق شهروندی آمیخته‌ای از وظایف و مسئولیت‌های افراد اجتماع در قبال یکدیگر و دولت و شهر و اجتماع است. حقوق شهروندی یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار در توسعه و رفاه اجتماع است و دلالت بر مجموعه‌ای از حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی دارد که افراد به سبب عضویت در یک دولت و ملت، از آن برخوردار می‌شوند و توسط قانون از آن حقوق، پاسداری و حمایت می‌گردد. (میرعبدالعظیم‌زاده،

میرمبینی، اسماعیلی، ۱۳۹۵: ۴)

۳. حقوق زندانیان در قوانین جمهوری اسلامی ایران

پس از پیروزی انقلاب در سال ۱۳۵۷ و صرف نظر از قواعد و کنوانسیون‌های بین‌المللی که دولت ایران عضو آن است، این قواعد به موجب ماده ۳ قانون مدنی ایران، در حکم قانون به شمار می‌آید. قوانین و آیین‌نامه‌های چندی در مورد زندانیان، حقوق آنان و به ویژه اصلاح و تربیت به تصویب رسیده که به ترتیب سلسله مراتب قوانین، بدان‌ها اشاره می‌شود.

۳.۱. قانون اساسی

ریشه عمده حقوق زندانیان، بازداشت‌شدگان و به طور کلی تابعان نظام کیفری را باید در قانون اساسی جمهوری اسلامی جست‌وجو کرد، زیرا در این قانون، نه تنها این حق در اصول مختلفی مانند اصول ۳۹-۳۲ در مورد منع توقیف خودسرانه، حق دادخواهی، حق داشتن وکیل، اصل قانون بودن جرم و مجازات، اصل برائت یا فرضیه بی‌گناهی متهم، منع شکنجه به منظور اخذ قرار تا اجبار به ادای سوگند و شهادت و سرانجام منع هتک حرمت و حیثیت کسی که به حکم قانون دستگیر، بازداشت، زندانی یا تبعید شده، بیان گردیده است. همچنین از دیگر سو، در بند ۵ اصل ۱۵۶ این قانون، در باب وظایف قوه

قضائیه، اصلاح مجرمان برعهده این قوه نهاده شده است. بنابراین، ریشه‌های حقوقی بنیادین زندانیان و از جمله حقوق اصلاح و تربیت آنان و به طور کلی بازاجتماعی شدن آنان را باید در قانون اساسی جمهوری اسلامی جست‌وجو کرد. (مهری، ۱۳۹۶: ۱)

۳.۲. قانون مجازات اسلامی

قانون مجازات اسلامی در ابتدا به صورت آزمایشی (به مدت ۵ سال) به تصویب کمیسیون قضایی و حقوقی مجلس شورای اسلامی رسید و به شماره ۳۶۰۹۴-۱۳۹۲/۳/۴ ابلاغ و در روزنامه رسمی شماره ۱۹۸۷۳ مورخ ۱۳۹۲/۳/۶ منتشر و از تاریخ ۱۳۹۲/۳/۲۲ لازم‌الاجرا شد و سپس بر اساس ماده واحده قانون دائمی شدن قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۷/۳/۹، از تاریخ انقضای مدت اجرای آزمایشی، دائمی گردید. در این قانون، مواردی در جهت توجه به حقوق زندانیان و راهبردهایی برای کاهش محکومیت حبس مورد توجه قرار گرفته که عبارتند از:

الف) قوه قضائیه مکلف است از ماده (۳۸) قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور مصوب ۱۳۹۵/۱۱/۱۰، نسبت به تنقیح، اصلاح و رفع خلاءهای قوانین قضایی با رویکرد پیش‌گیری از وقوع جرم و اختلاف، کاهش عناوین مجرمانه و محکومیت حبس و تبدیل آن به مجازات‌های دیگر و متناسب‌سازی مجازات‌ها و جرایم، جایگزین کردن ضمانت اجرای غیرکیفری مؤثر و روزآمد از قبیل انتظامی، انضباطی، مدنی، اداری و ترمیمی، اقدام و لوایح مورد نیاز را تهیه و از طریق دولت با رعایت قانون تدوین و تنقیح قوانین و مقررات کشور مصوب ۱۳۸۹/۳/۲۵ به مجلس شورای اسلامی تقدیم کند.

ب) قوه قضائیه مکلف است از ماده ۱۱۳ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۹۶) مصوب ۱۳۹۵/۱۲/۱۴، به منظور افزایش دقت و سرعت در ارائه خدمات قضایی، تحقق عدالت قضایی و احیای حقوق عامه، ارتقاء کیفیت و کاهش اطاله دادرسی و ایجاد فرصت برابر برای دسترسی آحاد مردم به خدمات قضایی و کاهش ورودی پرونده‌ها و پیش‌گیری از وقوع جرم و دعاوی و اصلاح مجرمان و کاهش جمعیت کیفری و ... استفاده نماید.

ج) در اجرای سیاست بازنگری در قوانین جزایی و با هدف کاهش عناوین مجرمانه، قوه قضائیه مکلف است به منظور بازنگری در مصادیق عناوین مجازات‌های سالب حیات با توجه به تغییر شرایط، کاهش عناوین مجرمانه و استفاده از ضمانت اجرای انتظامی، انضباطی، مدنی، اداری و ترمیمی و متناسب‌سازی مجازات‌ها با جرایم، نسبت به تنقیح، اصلاح و رفع خلاءهای قوانین جزایی با رعایت

قانون تدوین و تنقیح قوانین و مقررات کشور مصوب ۱۳۸۹/۳/۲۵ و اصلاحات بعدی آن، اقدام و حداکثر تا پایان سال دوم اجرای قانون برنامه، اقدامات قانونی مورد نیاز را به عمل آورد.

د) با توجه به ماده ۲۸ دستورالعمل سامان‌دهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها مصوب ۱۳۹۵/۶/۱۷ رئیس قوه قضاییه (ابلاغی تحت شماره ۹۰۰۰/۳۵۳۴۸/۱۰۰ - ۱۳۹۵/۶/۲۳)، معاونت منابع انسانی قوه قضاییه مکلف است نسبت به طراحی و اجرای دوره‌های آموزشی برای مدیران، قضات و ضابطین با موضوع «کاهش جمعیت کیفری» به‌ویژه مواد مندرج در کتاب اول قانون مجازات اسلامی از قبیل معافیت از کیفر و تعویق صدور حکم با همکاری سایر بخش‌های مرتبط اقدام نماید. (ر.ک قانون مجازات اسلامی، مصوب ۱۳۹۷/۳/۹)

۳،۳. حقوق شهروندی زندانیان

علی اکبر یساقی، رئیس وقت سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور، در تاریخ ۶ آذرماه سال ۸۵، دستورالعمل نحوه تأسیس واحدهای «حمایت از حقوق شهروندی زندانیان» را برای اجرا ابلاغ کرد.

مطابق ماده ۳ آیین‌نامه ابلاغی، حقوق شهروندی زندانیان عبارت است از رفتار انسانی و اسلامی با زندانیان و رعایت و حفظ آن دسته از حقوقی که در آیین‌نامه اجرایی سازمان زندان‌ها به آن اشاره شده که به شرح زیر است:

- _ مراقبت‌های بهداشتی و درمانی،
- _ تأمین سه وعده غذای روزانه،
- _ تأمین مناسب لباس و نیازمندی‌های بهداشتی زندانیان زن،
- _ تراشیدن موی سر در حد متعارف و صرفاً برای رعایت بهداشت عمومی،
- _ درمان یا معرفی به مراکز درمانی جهت درمان،
- _ تأمین هزینه‌های درمانی در مواقعی که فوریت و ضرورت درمان زندانی وجود داشته باشد،
- _ تأمین عصا، اعضای مصنوعی و صندلی چرخ‌دار مورد نیاز زندانیان بی‌بضاعت،
- _ در صورت فوت زندانی، تحویل جنازه وی به خانواده پس از طی مراحل قانونی،
- _ ممنوعیت هر گونه آزار و اذیت جسمی و روحی،
- _ ممنوعیت هر گونه تحقیر و استخفاف،

- _ حق مکالمه، مکاتبه، ملاقات حضوری با وکلا، بستگان و آشنایان و ملاقات شرعی وفق آیین نامه اجرایی سازمان،
- _ حفظ، نگهداری و تحویل لوازم شخصی هنگام خروج زندانی از مؤسسه کیفری و ارسال لوازم و وسایل شخصی زندانیان برای خانواده‌های آن‌ها در صورت تمایل زندانی،
- _ تأمین لوازم آسایشگاه و استفاده از لوازم و اشیاء موضوع مواد ۶۰ و ۲۱۰ آیین نامه اجرایی سازمان،
- _ پرداخت مزد ماهیانه زندانیان شاغل طبق آیین نامه اجرایی سازمان،
- _ استراحت مناسب زندانیان شاغل،
- _ فراگیری سواد،
- _ ادامه تحصیلات علمی، دینی، حرفه‌ای، انجام مطالعات دانشگاهی، فنی، حرفه‌ای و تحقیقات و ...

بر اساس ماده ۴ «دستورالعمل نحوه تأسیس واحدهای حمایت از حقوق شهروندی زندانیان»، واحدهای حمایتی می‌توانند در هر یک از مؤسسه‌های کیفری استان مربوطه، دفتری را برای پی‌گیری حقوق شهروندی زندانیان دایر کنند. (ر.ک حقوق شهروندی زندانیان)

۴. واکاوی قوانین و اسناد بین‌المللی ناظر بر حقوق زندانیان

توجه قانون‌گذار به حقوق زندانیان، سبب شده تا در قانون اساسی ایران و نظام بین‌الملل، قوانینی در این زمینه وضع شود که التزام عملی به این قوانین، از جمله موارد حقوقی برشمرده می‌شود که قابل استیفاء است و هر کشوری بنابر شرایط اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی خود باید حتی المقدور بیشترین میزان استانداردها را در مورد آن رعایت کنند و ناظران حقوق بشر نیز در ارزیابی میزان رعایت این استانداردها از سوی کشورها، به این شرایط توجه نمایند. نگاهی به قوانین وضع شده در حوزه حقوق زندانیان در بخش اول این مقاله و تطابق رعایت این قوانین در ایران، می‌تواند مورد توجه قرار گیرد.

اسناد متعددی راجع به نقش اسناد بین‌المللی مرتبط با کیفر حبس وجود دارد که در ذیل به مهم‌ترین محورهای این اسناد، اشاره می‌شود.

۴،۱: سند اول، مربوط به بیانیه نخستین نشست سازمان ملل در خصوص پیش‌گیری از جرم و درمان مجرمین است که در خصوص پیش‌گیری از جرم و درمان مجرمین در تاریخ ۲۲ آگوست ۱۹۵۵

در سوئیس برگزار شد. این بیانیه با عنوان «استانداردهای حداقلی برای تعامل با مجرمین» در سال ۱۹۵۶ به چاپ رسید. این سند به اصول اساسی حاکم بر اجرای مجازات زندان، شامل اصل عدم تبعیض در مجازات‌دهی، اصل احترام به باورهای مذهبی و اخلاقی، لزوم طبقه‌بندی و دسته‌بندی مجرمین بر اساس جنسیت، سن، سابقه مجرمانه، نوع جرم و بهداشت شخصی زندانیان تأکید دارد.

۴,۲: سند دوم، مربوط به قطع‌نامه‌ای با عنوان کلی «رویه‌هایی برای اجرای مؤثر استانداردهای حداقلی رفتار با مجرمین»، مرتبط با قطع‌نامه شماره ۱۹۸۴ شورای اقتصادی اجتماعی سازمان ملل است که در تاریخ ۲۵ می ۱۹۸۴ به چاپ رسیده و بر در دسترس بودن مقامات قضایی و رویه‌های اصلاحی و درمانی برای همه افراد تأکید دارد.

۴,۳: قطع‌نامه شماره ۴۳/۱۷۳ مجمع عمومی سازمان ملل با عنوان: «مجموعه اصولی برای صیانت همه افراد از انواع اشکال بازداشت و حبس» که در تاریخ ۹ دسامبر ۱۹۸۸ به تصویب رسیده است. در این سند، علاوه بر ذکر مواردی که در اجرای مجازات حبس آمده، مواردی از جمله ممنوعیت مطلق مجازات‌های غیرانسانی، بی‌رحمانه، تحقیرکننده، ضرورت رفتار با مجرمین بر اساس کرامت ذاتی شخص انسان، ضرورت بازداشت و زندانی کردن افراد براساس تمهیدات قانونی توسط مقامات صلاحیت‌دار، عدم تبعیض در اجرای مجازات‌ها و ضرورت کنترل و نظارت مقامات قضایی بر اجرای استانداردهای مربوط به مجازات‌ها، توجه شده است.

۴,۴: قطع‌نامه شماره ۴۵/۱۱۱ مجمع عمومی سازمان ملل متحد، مصوب ۱۴ دسامبر ۱۹۹۰ میلادی با عنوان: «اصول اساسی در باب رفتار با زندانیان» که در این قطع‌نامه، بر اصل احترام به کرامت ذاتی مجرمین، اصل عدم تبعیض در مجازات‌دهی، اصل برخورداری از حقوق انسانی و آزادی‌های اساسی مندرج در حقوق بشر و میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی تصریح شده است.

۴,۵: بیانیه «کامپلا» که در تاریخ ۲۱ جولای ۱۹۵۵ به تصویب شورای اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل رسیده و علاوه بر تأکید بر اصول مذکور در اسناد قبلی، بر تأثیرات مخرب زندان، ضرورت توجه ویژه به زندانیان در معرض آسیب مانند کودکان، زنان و بیماران روانی، ضرورت آشنایی مردم با جایگزین حبس و استفاده از راه‌کارهای غیرکیفری در جرایم کوچک، اشاره شده است.

۴,۶: بیانیه «آروشا»، در زمینه «رویه‌های زندان خوب» که در تاریخ ۳۰ آگوست ۱۹۹۹ به تصویب شورای اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل رسیده و در این سند تأکید شده که مدیریت زندان، یک

مورد از خدمات اجتماعی است و مردم باید در خصوص کارکرد زندان آگاه باشند و اصل، شفافیت و پاسخ‌گویی حاکم بر مدیریت زندان و زندانیان است.

۴/۷: بیانیه «حمایت از همه افراد از این‌که مورد شکنجه یا سایر مجازات‌های بی‌رحمانه، غیرانسانی یا تحقیرکننده قرار بگیرند»، نیز به تصویب مجمع عمومی رسیده است. در این سند، ممنوعیت مطلق شکنجه و مجازات‌های غیرانسانی، وظیفه دولت‌ها برای پیش‌گیری از شکنجه و مجازات‌های غیرانسانی، ضرورت نظارت نظام‌مند و روشمند دولت‌ها بر زندان‌ها و بازداشتگاه‌ها جهت پیش‌گیری از شکنجه و مجازات‌های غیرانسانی، ضرورت رسیدگی مطلق به شکنجه و ضرورت جبران و اصلاح نتایج حاصل از شکنجه و رفتارهای غیرانسانی، مورد توجه قرار گرفته است. (ریاضت، ۱۳۹۷: ۲۳)

۵. بررسی تحولات قانونی حقوق زندانیان در ایران

توجه به محدودیت‌های اعمال کیفر حبس، سیاست حبس‌زدایی دستگاه قضا و همچنین متناسب‌سازی مجازات‌ها که اخیراً در ماده ۱۱۳ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز مورد تأکید قرار گرفته، نشان از تحول کیفر حبس و جایگزین حبس در ایران از سوی نهاد قوه قضائیه است.

تحولات دهه‌های اخیر باعث شده که در بسیاری از نظام‌های کیفری، جانشین‌های گوناگونی برای محکومیت حبس در نظر گرفته شود. در همین راستا، در کنار شیوه‌های دیگر تعدیل کیفر حبس مانند آزادی مشروط و تعلیق مراقبتی، امروزه از جایگزین‌های نوینی مانند تعویق تعقیب، میانجی‌گری، کار عام‌المنفعه، بازداشت خانگی، پادگان‌های آموزشی - اصلاحی، جریمه‌های روزانه و نظارت الکترونیکی نیز استفاده می‌شود. داشتن ساختار معقول و متناسب برای جایگزین‌های مجازات حبس و توجه به تجربیات سایر کشورها و لحاظ فرهنگ ملی و اوضاع و احوال هر کشور در جایگزین‌های مجازات حبس، می‌تواند در کاهش جمعیت کیفری مؤثر باشد. (تدین، ۱۳۸۷: ۵۷)

در ایران نیز طی سال‌های اخیر، مجازات‌های جایگزین، مورد توجه قرار گرفته و شاهد فعالیت‌های خوبی در این زمینه بوده‌ایم؛ به طوری که استفاده حداکثری از این نوع مجازات‌ها به عنوان یکی از برنامه‌ها با تصریح در قانون مجازات اسلامی، در نظر گرفته شده است. در ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی، مقرر شده: «دادگاه می‌تواند فردی را که به حد قصاص یا مجازات تعزیری از درجه شش تا

درجه یک محکوم شده را با رعایت شرایط مقرر در این قانون، متناسب با جرم ارتكابی و خصوصیات وی، به یک یا چند مجازات از مجازات‌های تکمیلی محکوم نماید.» در ادامه این ماده، ۱۵ نوع مجازات تکمیلی در نظر گرفته شده است. به منظور دوری از کیفر حبس محوری و اعمال مجازات‌های جایگزین و همچنین مُر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، به احتمال بیش از ۹۰ درصد، از این پس شاهد استفاده قضات از مجازات‌های جایگزین حبس خواهیم بود. قانون‌گذار در ماده ۷۰ قانون مذکور، مقرر نموده که همراه با تعیین مجازات جایگزین، می‌بایست مجازات اصلی نیز مشخص شود تا در صورت تعذر اجرای مجازات‌های جایگزین، مجازات حبس اعمال گردد. (لطیفی، عزیز، مرندی، جامی، ۱۳۹۴: ۶۹)

۶. سیاست‌های قوه قضاییه در حوزه حقوق زندانیان در دوران آیت‌الله رئیسی

برشماری اقدامات، سیاست‌ها و رویکردهای قوه قضاییه به ویژه بعد از ریاست حجت‌الاسلام رئیسی در مواجهه با حقوق زندانیان، حائز اهمیت است. این اقدامات را می‌توان به دو بخش تقسیم‌بندی کرد: اقدامات انجام شده در دوران قبل از کرونا و دوران بعد از کرونا که این اقدامات، اجراکننده و تضمین‌کننده حقوق زندانیان مطابق با قوانین ایران و قوانینی است که در عرصه بین‌المللی توسط ناظران حقوق بشر در ارزیابی میزان رعایت این استانداردها از سوی کشورها، به این شرایط توجه دارند. الف) یکی از اقدامات اصولی قوه قضاییه طی یک‌سال گذشته نسبت به حقوق زندانیان، ابلاغ دستورالعمل سامان‌دهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها است که این دستورالعمل در ۲۹ ماده در راستای اجرای بند ۶۴ سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه، مصوب ۹ تیرماه ۱۳۹۴ از جانب مقام معظم رهبری تأیید شده است. این دستورالعمل با عنوان دستورالعمل سامان‌دهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها ابلاغ شده است.^۱

بند ۶۴ سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه، ناظر به امور حقوقی و قضایی و شامل بازنگری در قوانین جزایی به منظور کاستن از محکومیت به حبس و تبدیل آن به مجازات‌های دیگر و متناسب‌سازی مجازات‌ها با جرایم است و بند ۶۵ نیز بر بهبود بخشیدن به وضعیت زندان‌ها و بازداشتگاه‌ها تصریح می‌کند که به نظر می‌رسد این دو بند را می‌توان حلقه مفقوده سیاست‌های قوه قضاییه طی سال‌های اخیر

۱. سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه، دارای ۸۰ بند و شامل سرفصل‌های امور اقتصادی، فنآوری اطلاعات و ارتباطات، اجتماعی، دفاعی و امنیتی، سیاست خارجی، حقوقی و قضایی، فرهنگی و علم و فنآوری و نوآوری است. (رک. ابلاغ سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه)

دانست که عملیاتی شدن این بندها با ابلاغ دستورالعمل مذکور، یکی از دستاوردهای مهم در کارنامه ریاست وقت قوه قضائیه به شمار می‌آید.

در این دستورالعمل، مرخصی، برقراری تماس با خارج از زندان و فراهم کردن ارتباط زندانی با بیرون از زندان و تعبیه شورای حل اختلاف ویژه امور زندانیان، مورد تأکید قرار گرفته است. (سایت خبرگزاری جمهوری اسلامی به نقل از مرکز رسانه قوه قضائیه، تاریخ انتشار ۱۳۹۸/۶/۲۳)

یکی از نکات لحاظ شده در این دستورالعمل، توجه به وضعیت افراد زندانی اعم از مردان و زنان، افراد فاقد سابقه و قشر جوان و نوجوان به منظور کاهش صدور قرارهای تأمین کیفری منتهی به بازداشت است. در مورد قرارهای بازداشت موقت صادره، دادستان‌ها یا معاونان آن‌ها، تا حد امکان شخصاً نسبت به ضرورت قانونی، عواقب و آثار این قرار به ویژه نوجوانان، جوانان، زنان و سال‌خوردگان، بیماران و افراد فاقد سابقه کیفری، بررسی و اعلام نظر می‌نمایند. (ر.ک به دستورالعمل سامان‌دهی زندانیان)

در نشست ریاست قوه قضائیه با رؤسای کل دادگستری‌های سراسر کشور و دادستان‌های مراکز استان، محورهای زیر مورد لحاظ قرار گرفت:

— تجدیدنظر و بازنگری درباره زندانیان مهریه.

— تدوین دستورالعمل تکریم از سوی معاونت حقوقی قوه قضائیه (ضرورت کرامت اصحاب دعوا از جمله مدعی و شاکی، متهم، محکوم، وکیل و افرادی که به عنوان خانواده متهم پی‌گیر پرونده هستند).

— تأکید بر کاهش جمعیت کیفری. (سایت روزنامه جوان، تاریخ انتشار ۱۳۹۸/۲/۶)

— تصویب بخش‌نامه عفو جدید در سال ۹۹ که مورد موافقت مقام معظم رهبری قرار گرفت. معظم‌له در پاسخ به نامه رئیس قوه قضائیه، به مناسبت اعیاد رجبیه، عید نوروز و عید مبعث و با توجه به ضرورت کاهش جمعیت زندانیان، با شرایط و ضوابط عفو یا تخفیف مجازات محکومانی که محکومیت آن‌ها تا تاریخ ۲۸ اسفند ۱۳۹۸ قطعیت یافته باشد، موافقت کردند. (سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، تاریخ انتشار ۱۳۹۹/۵/۲۲)

— استفاده حداکثری از مجازات‌های جایگزین حبس.

— تأکید بر به‌کارگیری گروه‌های جهادی در جهت ارتقاء سلامت زندانیان و توجه ویژه به بهره‌گیری از کمک‌های مردمی در بخش‌های مختلف. به همین منظور، با حضور گروه‌های پزشکی در برخی زندان‌ها، نزدیک به ۵۰۰ میلیون تومان خدمات دندان‌پزشکی به صورت رایگان و جهادی به زندانیان

ارائه شد. (توضیحات رئیس سازمان زندان‌های کشور در جلسه شورای عالی قوه قضاییه، منتشر شده در سایت خبرگزاری میزان، تاریخ انتشار ۲۴ مرداد ۱۳۹۹)

– تجدیدنظر و بازنگری درباره زندانیان مهریه به ویژه بعد از توصیه‌های برخی مراجع عظام تقلید درباره تجدیدنظر بر قوانین مهریه که در جلسه رؤسای کل دادگستری‌های سراسر کشور از سوی رئیس قوه قضاییه بر اجرای دقیق قانون نحوه اجرای محکومیت‌های مالی و فتاوی‌ای مراجع عظام تقلید تأکید شد. قانون نحوه اجرای محکومیت‌های مالی مصوب ۱۳۹۴ مقرر داشته که بازداشت زوج به دلیل عدم پرداخت مهریه منحصر به مواردی است که زوج قادر به پرداخت مهریه باشد، اما از پرداخت آن اجتناب کند و زوج را معطل بگذارد. در برخی از موارد، این الزام قانونی رعایت نشده و همین امر باعث ازدیاد زندانیان مهریه شده است. به همین دلیل باید بازنگری بر پرونده‌هایی صورت بگیرد که افراد قادر به پرداخت مهریه نیستند. (سایت خبرگزاری جمهوری اسلامی، تاریخ انتشار ۷ خرداد ۱۳۹۸)

– آزادی ۲۵۷۴ نفر از محکومان مالی با کمک و مساعدت در قالب احسان بنیاد مستضعفان. (سایت قطره، تاریخ انتشار ۱۳۹۹/۰۴/۲۴)

– راه‌اندازی سامانه مشعل (مدیریت شبکه عدالت شهید لاجوردی) توسط سازمان زندان‌ها به منظور حل مشکلات زندان‌های کشور و دریافت بدون واسطه نظرات نخبگان، فعالان اجتماعی، زندانیان و خانواده آن‌ها (سایت خبرگزاری میزان، تاریخ انتشار ۲۴ مرداد ۱۳۹۹)

– آزادی ۲۵۷۴ نفر از محکومان مالی با کمک و مساعدت در قالب احسان بنیاد مستضعفان. (سایت قطره، تاریخ انتشار ۱۳۹۹/۰۴/۲۴)

ب) بعد از فراگیری اپیدمی کرونا در کشور، اخبار و گزارشات در رابطه با ناآرامی‌ها در زندان‌های کشور شکل گرفت که این ناآرامی‌ها را ناشی از نگرانی زندانی‌ها در مقابل اپیدمی بیماری کرونا در زندان‌ها می‌دانستند. بعد از این اخبار، شاهد اقداماتی از سوی قوه قضاییه برای مهار ناآرامی‌ها و از سویی اتخاذ تصمیماتی در حوزه سلامت و امنیت بخشی به زندان‌های سراسر کشور بودیم که مهم‌ترین اقدامات صورت گرفته در این حوزه شامل موارد زیر است:

– دستورالعمل مجدد برای اعطای مرخصی به زندانیان و ابلاغ به واحدهای قضایی و سازمان زندان‌ها.

– گزارش رئیس سازمان زندان‌ها از روند اجرایی شدن بخش‌نامه جدید رئیس قوه قضاییه مبنی بر

اعطای مرخصی به زندانیان در موج جدید شیوع ویروس کرونا و اعلام اعطای مرخصی یا تمدید مرخصی ۳۶ هزار و ۲۸۳ نفر از ۱۸ تیرماه ۱۳۹۹ که این روند تاکنون ادامه داشته است.

— آزادی محکومان مالی و زندانیان جرایم غیر عمد با کمک نهادهای مردمی و خیرین.

— مداخله نهادهای مکمل را می توان یکی از اقدامات تربیتی و تأمینی امور زندان ها طی سال های اخیر دانست. در سال جاری، تفاهم نامه ای با عنوان «میز تخصصی راهبردی طلاب در زندان»، میان مدیرکل زندان های استان تهران و مدیرکل سازمان تبلیغات اسلامی منعقد شد که فعالیت های پیش روی سازمان تبلیغات اسلامی را در سه بند: «شناخت زیست بوم نهاد زندان، ایده پردازی و ایجاد برنامه مکمل و نیز ایجاد جریان تبلیغی» ذکر می کند. (سایت خبرگزاری دانشجو، ۱۳۹۹)

در این رابطه، نقش نهادهایی که به عنوان یک نهاد مکمل می توانند در ارتقاء تربیتی، فرهنگی و معنوی زندانیان تاثیرگذار باشند، در خور توجه است که در صورت هدف گذاری دقیق و برنامه ریزی شده برای تعریف سطح مداخلات نهادهای مکمل، می توان به اهداف مورد نظر در مواجهه با هر آنچه که زندانیان به عنوان شهروندان جامعه اسلامی به آن نیازمندند، نائل آمد و این مداخلات یکی از عوامل مؤثر در تغییر و تحول فردی زندانیان و نیل آن به مسیر زندگی هدفمند پسانندان در نظر گرفته می شود. این اقدامات، واکنش های مختلفی را در جوامع بین المللی در پی داشته است، به طوری که کمیسیون عالی حقوق بشر سازمان ملل، ایران را کشوری نمونه در زمینه رعایت حقوق سلامت زندانیان معرفی کرده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه‌گیری

طی سال‌های اخیر، شاهد ارائه گزارشاتى از سوى سازمان‌هاى بين‌المللى هستيم؛ به طورى‌كه برخى گزارشات از نقض حقوق زندانيان در ايران از جمله اعترافات اجبارى، عدم اعلام بلافاصله دلايل بازداشت و تفهيم اتهام به طور كتبى، اطاله دادرسى و بلا تکلیفی متهم، سلب امکان ارتباط با خانواده، محرومیت از مشورت حقوقی در بدو بازداشت، عدم تفکیک و طبقه‌بندی زندانیان، ازدحام جمعیت در زندان‌ها و عدم رسیدگی و بررسی به موارد مرگ‌های مشکوک در زندان‌های ایران، روایت کذب می‌کند. از این رو، در راستای شفافیت اقدامات صورت گرفته از سوى قوه قضائیه، نیازمند ارائه مستندات و گزارشات خدمات مختلف ارائه شده به زندانیان و خانواده‌هاى آن‌ها هستيم تا از این طریق، رویکرد قوه قضائیه در مواجهه با زندانیان به گوش جامعه بين‌الملل برسد. تبیین دقیق موضع نظام جمهوری اسلامی نسبت به حقوق زندانیان که نشان‌دهنده رویکرد دین اسلام است، می‌تواند در دفاع عملی از حقوق زندانیان در ایران مؤثر باشد.

بررسی رویکرد قوه قضائیه طی سال‌های اخیر به ویژه از زمان تصدی ریاست قوه قضائیه وقت، آیت‌الله رئیسی، گویای برنامه و چشم‌انداز دقیق و تحول‌آفرین درباره حقوق زندانیان است که این اقدامات در دوران قبل و بعد از کرونا در ایران، به صورت مبسوط مورد بررسی قرار گرفت. از جمله اقدامات مؤثر و مفید در شرایط فعلی، کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها، بازنگری برای امکان جایگزینی مجازات حبس و جلوگیری از القاء تنش و فشار به قوه قضائیه در مقابله با مجرمین و نمایش بین‌المللی دستاوردهای ایران و دستگاه قضایی کشور در حوزه دفاع از حقوق زندانیان در کشور است.

منابع

۱. (۱۳۸۴)، «آیین‌نامه اجرایی سازمان زندان‌ها و اقدامات تربیتی و اصلاحی کشور»، ۹۲۳.
۲. تدین، ع، (۱۳۸۷)، «نظارت الکترونیکی، گامی به سوی جایگزین‌های زندان»، ۵۷.
۳. حامد، م، (۱۳۹۲)، «حقوق زندانیان در قوانین ایران و بین‌الملل»، اصلاح و تربیت، ۲۹.
۴. ریاضت، ز، (۱۳۹۷)، «نقش اسناد بین‌المللی و حقوق بشری در تحول کیفر حبس و جایگزین حبس»، فصل‌نامه داخلی کانون وکلای دادگستری، ۱۸.
۵. (۱۳۹۹)، سایت خبرگزاری دانشجو.
۶. لطفی، عزیز، مرنندی، س، جامی، ج، (۱۳۹۴)، «تحلیلی بر کار زندانیان در نظام حقوقی ایران با نگاهی به اسناد بین‌المللی»، ماه‌نامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی کار و جامعه، ۶۹.
۷. ماسوری، ا، «حقوق زندانیان در قوانین ایران و بین‌الملل»، اصلاح و تربیت، ۲۹.
۸. میرعبدالعظیم‌زاده، میرمبینی، ز، اسماعیلی، س، (۱۳۹۵)، «حقوق شهروندی»، دومین همایش بین‌المللی معماری، عمران و شهرسازی در آغاز هزاره سوم، ۳.
۹. «قانون مجازات اسلامی»، مصوب ۱۳۹۷/۳/۹.
۱۰. مهری، حمید، (۱۳۹۶)، «زندان و تأثیرات آن بر زندانی و مجرمان»، کنفرانس سالانه پژوهش‌های حقوقی و قضایی.
۱۱. میرخلیلی، محمود، یعقوبی، تقی، (۱۳۹۶)، «بررسی عوامل قضایی افزایش جمعیت کیفری زندان‌ها»، فصل‌نامه راهبردی، سال بیست و هشتم، شماره ۸۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی